

København før 1728

Af E. Ladewig Petersen

Kirsten Lindberg: *Sirenernes stad København. By- og bygningshistorie før 1728*. I-III. (Skippershoved, 1996). 1545 s., 650 kr.

Det har alle dage stået som en gåde for anmelderen, hvorfor en omfattende bog i presseomtalerne altid får etiketten 'diger' – efterhånden en helt nedslidt cliché – med på vejen. Men nuvel: Kirsten Lindbergs disputats vejer ikke mindre 4,8 kg og omfatter 1.545 sider in quarto. Ingen kan da frakende værket korporlig vægt; og under alle omstændigheder må bogen have krævet enorm flid og tålmod.

Ingen kan heller benægte, »at arrangementet er smagfuldt«, hvad udstyret angår, eller at Kirsten Lindberg skriver et elegant og letlæst dansk, ofte med rammende formuleringer. Men kan man kalde Christian IV 'krigsgal'? Det kan siges om Hitler eller Saddam Husain, men gamlekongen førte ikke krig for sportens skyld; han gjorde det som tysk territorialfyrste og af angst for Sverige.

Læseren mærker hurtigt, at Kirsten Lindberg er restaureringsarkitekt af profession og ikke historiker. Naturligvis »går historikeren ikke rundt med kildekritikken i lommen«, som Martin A. Hansen udtrykte sig; men han må forvente, at den, der begiver sig ud i historiske emner, har tilegnet sig håndværket til husbehov. Det er langt fra altid tilfældet her.

Megen overflødig plads går til at genfortælle den almindelige danmarkshistorie, derunder også ikke så få for længst aflivede skrøner.

Det pudsigste tilfælde får den intet-

anende læser i bind I, hvor det hedder, at »i 1484 ramtes indvånerne af pest, som udryddede mellem halvdelen og to trediedele samt florerede blandt kvæget« (I, s. 70). Som belæg henvises til medicinalhistorikeren F.V. Mansa, der 1840 og 1873 henviste til Arild Huitfeldt og Erik Pontoppidan.¹ Med kendskab til Huitfeldts teknik gør man altid klogt i at efterspore hans hjemmel, og ganske rigtigt: Roskildeårbogen og Peder Olsen (ca. 1570) fortæller, at landet i 1481 og 1484 blev hjemsøgt af kvæget, der bortrev en tredjedel af kvæget, og af pest, og disse to efterretninger har den gode rigskansler uden at ryste på hånden slået sammen til én.²

Mere fatalt bliver det, at Kirsten Lindberg kategorisk tilbageviser Eiler Nystroms, Axel Christophersens og Richard Frederiksens barske kritik af H.U. Ramsings matrikulering af 'bispestanden' København (I, s. XIII f.). Naturligvis har Ramsings katalog over grunde og ejere værdi som referenceværk, men selv mindre unøjagtigheder og fremfor alt nutidens arkæologiske fund vil kunne bringe alvorlig forstyrrelse i hans cirkler, hvortil kan komme uklarheder i kildematerialet selv.

Endelig kan anføres, at lovgivning og forordninger tilhører de normative kilder, og med mindre man kan verificere, at de blev respekteret – hvad de mange gentagelser dementerer – bør man gå ud fra, at de blev ignoreret; de kan under ingen omstændigheder benyttes informativt, således som Kirsten Lindberg gør.³

Som hovedmål sætter Kirsten Lindberg sig »at påvise karakteren af den by, som

udsættes for den katastrofale ildebrand i 1728« (I, s. XIII f.). Hun vil foretage en kortlægning af byens struktur og topografi, af bygningstypologi og husenes udseende og – efter undertitlen at dømme – også sætte resultaterne ind i deres historiske rammer. Disse historiske rammer – der må gælde demografiske forhold og sociale og økonomiske vilkår – henvises imidlertid til små indledningsafsnit, skønt de burde have været inddraget i højere grad, hvilket forholdsvis let kunne have været gjort med støtte i sekundærlitteraturen. Det store og på så mange andre måder fortjenstfulde værk forbliver derved en torso.

For middelalderens og den tidlige nytids historie indtil 1728 foreligger kildematerialet for hovedpartens vedkommende trykt i *Kjøbenhavns Diplomatarium*, udgivet af Oluf Nielsen 1877-87. Selv om Ramsing kendte og udnyttede det samme stof til sit arbejde, støvsuger Kirsten Lindberg det påny omhyggeligt. For den senere del af perioden – fra 1600-tallet – skifter kilderne delvis karakter; hovedvægten får nu fiskale og kamerale kildekomplekser, som i tilgift har den fordel at være homogene og kontinuerlige: grundtaksationer, skattemister, skøde- og panteprotokoller, vurderinger og brandtaksationer, kort osv. Hele dette materiale behandles med stor indsigt og med en afsluttende, samlet karakteristik (III, s. 310-325).

Hovedgrundlaget lægges ved det nævnte kildemateriale 1682-1728, og på basis af det udarbejdes en matrikel med numre for året 1689 (præsenteret som hovedparten af bind III). Ejendomscontinuitet kan vel være vanskelig at fastslå, selv om den ikke kategorisk kan affærdiges. I konklusionen karakteriserer Kirsten Lindberg derimod byplanen som konservativ (III, s. 302-309), og mange af den indre bys gader består jo også endnu, trods gadeudvidelser på hovedstrøgene.

Resultaterne af Kirsten Lindbergs mere tekniske undersøgelser kræver ingen kommentarer. Det ville kræve en sagkundskab om byens arkæologi og arkitekturhistorie, som anmelderen ikke har, at vurdere hele denne side af værket. Én ting bør dog anføres: Det er korrekt, at middelalderens sognedeling må opfattes som et usvigeligt vidnesbyrd om demografisk vækst, men den modsatte slutning ud fra sognemæssig stabilitet gælder derimod ikke: Odense bevarede f.eks. indtil reformationen sine gamle kirker i den østlige, oprindelige – og fornemmere – bykerne, medens 'westend' blev mere ydmygt og overhovedet ingen kirker eller sogne fik, fordi gejstligheden af bjergsomhed ikke ville give afkald på tiendeindtægterne.

Hvad angår værkets institutionelle sider, bringer Kirsten Lindberg en række fortrinlige kapitler. Det gælder magistratens forskrifter for at forebygge den evigt nærværende brandfare, uden at det dog hindrede katastrofen i 1728, da en 'knægt' ved en tælleprås ledte efter et stykke legetøj ved skorstenen på loftet af en ejendom på hjørnet af voldter-rænet og Lille Skt. Clemensstræde. Det gælder videre det fornøjelige kapitel om boligspekulation, som ikke var forbeholdt håndværkere og andet godtfolk. Som man kunne vente, fornægtede den evige *gambler* Henrik Müller sig heller ikke her; som en dukke med en blykugle i bunden rejste han sig hver gang, han blev lagt ned, indtil hans endelige forlis. Og selveste Ludvig Holberg tjente i vid udstrækning den formue, der gjorde ham værdig til barontitlen og satte ham i stand til at købe Tersløsegård, på boligspekulation i hovedstaden.⁴

Speciel interesse har kapitlet om prioriteter. Som bekendt tillod en forordning af 1632 borgerligt underpant, som regel med en adelig kautionist som medlem. Rigsrådet nåede dermed sin hensigt: at kanalisere borgerlig kapital –

Tabel 1. Pengeskatternes størrelse 1565-1655 og Københavns og Odenses andel af dem

Kilde: V.A. Secher (udg.): *Corpus constitutionum Daniae*, I-VI, København 1887-1918, bilagene.

År	Skat i alt i dr.	København i dr. og %	Odense i %
1565	48.050	4.000 8,3	4,2
1570	92.900	22.000 23,3	4,8
1576	47.200	10.000 21,2	5,3
1588	34.980	5.500 15,7	7,1
1596	17.590	2.750 15,6	7,1
1611	22.800	3.000 13,2	3,9
1621	12.110	1.720 14,2	4,5
1625	12.388	1.856 15,0	5,3
1630	21.091	3.100 14,7	2,1
1635	12.260	2.650 21,6	5,6
1640	43.221	6.000 13,9	5,3
1643	23.916	3.000 12,5	4,8
1650	10.855	1.500 13,8	5,7
1655	22.202	3.000 13,5	5,2

og ikke mindst københavnsk – ud i den adelige godsdrift.⁵ Herfra blev hurtigt første- og andenprioriteter udviklet og dertil et københavnsk 'omslag' (omtalt 1651), som vel også har kunnet tjene til omsætning af lån. Senere nåede man frem til renters rente, assurance og 'fandens fødselsdage'. 1727 kunne Holberg lade den næsvise Pernille advare mod vekslere, statslån, kontanter, prioriteter og andre 'posteriteter'.

Alt for lapidarisk redegør Kirsten Lindberg derimod for byens demografi. Hun henviser med forbehold til Chr. Bruuns (og efter ham Arnold Heises) antagelse af, at København ved år 1500 talte 10.000 sjæle og dermed for længst havde lagt landets øvrige købstæder bag sig (I, s. 70, 92). Bruuns tal ligger imidlertid hinsides det realistiske. I 1377 havde staden haft 560 husstande, gejstlige såvel som verdslige (I, s. 35). Husstandsantallet efter jordebogen 1496 nævnes ikke, men har velsagtens andraget

6-800. Antager man, at hver husstand – som samtlige byer i 1672 – har talt fem medlemmer,⁶ når man op på 3.-4.000 indbyggere, hvortil dog kommer garnisonen og sikkert ikke helt få godtfolk uden for rangklasserne.

Hvornår København blev landets største by, kan ikke siges helt præcist, men at det skete i løbet af 1400-tallet, er givet. Byskatterne hjælper os her ingen vegne: Mackeprang antog, at de blev fikseret omkring 1400, og ifølge hans liste skulle København svare 281,4 mr. årligt, men overgås af Malmø, Næstved og Odense, der blev ansat til hver 300 mr.⁷ Heller ikke de talrige ekstraskatter giver noget holdepunkt, fordi 'overskatten' gerne blev udskrevet som en dobbelt byskat.⁸ Sandsynligheden taler derimod snarere for, at udskrivningen af 'karle' til unionskrigene 1451-1502 kommer virkeligheden nærmere, og nu ligger staden ubestridt i spidsen med 5,6-7,5% af det samlede mandskab.⁹

Stadens vokseværk fortsatte i 15- og 1600-tallet. Man kan antage, at Rentekammerets skøn over købstædernes 'formuenhed' afspejles i pengeskatterne 1565-1655; i hvert fald har tallene vist sig at registrere de regionale forskydninger, der i periodens løb kan følges.¹⁰ Bortset fra Syvårskrigen, de efterfølgende syv magre år og 1635, da København tjente som malkeko, svarede staden gennemgående en ottendedel til en sjettedel af alle ekstraordinære købstadsskatter. At andre købstæder – her med Odense som eksempel – ikke fik samme medfart, fremgår af tallene i tabel 1; her fungerede procentsatserne snarest som velstandsbarometer.¹¹

Når det gælder byens befolkning 1645-1728, karakteriseres væksten meget rigtigt som beskeden indtil 1660, men herefter hastig (II, s. 5). Grunden finder Kirsten Lindberg i de mange epidemier forinden, en plausibel forklaring. Indbyggertallet, som hentes fra Marcus Rubin og J.A. Fridericia, udgjorde 1645, 1660 og 1728 henholdsvis 22.-23.000, 30.000 og 76.000, hvortil man kan føje Rentekammerets opgørelse 1672 af tallet til 41.500. Tilføjes tallet fra folketællingen 1769, kan man da let beregne vækstraten ved hjælp af renteformlen ($Kn = k \times (1+r)^n$). Resultatet viser klart skellet ved 1660: 1645-1660: 0,2%, 1660-1672: 1,1%, 1672-1728: 1,3% og 1728-1769: 1,1%.

Men hvad skyldtes befolkningsvæksten? Her gør flere forhold sig gældende.

For det første skyldes væksten ikke blot favorisering af byens erhvervsliv, men nok så meget majestætens kroniske lommesmarter efter 1630, der førte ham til at anvise sine leverandører og efterhånden kreditorer deres betaling i lene-nes indtægter. Det underbandt naturligvis provinsens købmandshuses handel; københavnernes gik dem i bedene og påførte dem en ubillig konkurrence, som i næste instans førte provinsbyerne

ind i deres århundredlange tornerose-søvn.¹²

Et andet langtrækkende perspektiv ligger i den såkaldte metropoliseringsproces, som er et almeneuropæisk fænomen. Med dette udtryk mener man, at landenes hovedstæder fik en altdominerende stilling under absolutismens vinger. De blev faste residensstæder, der samlede hof, centraladministration og militær. De blev knudepunkter for videnskab og kunst; de fik de bedste erhvervsbetingelser, med monopoler og stabelrettigheder; de tiltrak følgelig tidens mange projektmagere og lykkeriddere, ligesom de udøvede en magnetisk kraft på mennesker, der søgte arbejde.¹³

Med en enkelt undtagelse – sociologen Theodor Geigers lidt problematiske værk om den danske *intelligentsia* – har dansk forskning aldrig beskæftiget sig med indvandringen til hovedstaden i ældre tid.¹⁴ At 95% af den danske intelligentsia 1535-1735 kom til staden med firetoget, siger naturligvis intet, da langt de flestes virke faldt i København. Men ejendommeligt nok halveres dette 'københavneri' – som Geiger kalder det – i 1700-tallets første halvdel. Det kan ligge i kildematerialet eller i, at flere af de større provinsbyer fik deres eget kulturelle milieu, men sikkert ikke – som Geiger gættede på – i pestepidemien 1710-11.¹⁵

Lige så lidt som andre hoved- og residensstæder undgik København da sin skæbne. Garnison, orlogsflåde og administration samledes her, Holmen blev landets største arbejdsplads, Den røde Bygning (1721) datidens 'corridor of power and intrigue'. Hoffets mini-Versailles udfoldede sig på den skumle middelalderborg, hvor den tyske hofkultur gradvis afløstes af en fransk, således som det er hudflettet af Holberg i mange af hans mest kostelige scener. Almindelige dødelige fik teatret i Grønnegade (1722), der blev tumleplads for

Holbergs poetiske raptus. Og universitetet fik, efter den golde og knugende ortodoksi, en renaissance med historikere og filologer som Ludvig Holberg, Hans Gram og Arní Magnússon.

Et emne, som Kirsten Lindberg vier ganske bred opmærksomhed, er *socialtopografien*, dvs. de sociale skel mellem byens forskellige kvarterer. De danske byers socialtopografi har vi hidtil kun haft kendskab til i enkelte tilfælde (Slesvig, Husum, Ribe og Odense), men Kirsten Lindberg nærmer sig emnet via grundtaksationen 1661, om end hun langtfra udnytter de muligheder, kilde-materialet byder. Netop her kunne det materiale, J.A. Fridericia og Carl Christiansen har lagt frem, have været som manna fra himlen.

Det bliver ganske klart, at *man* ikke boede hvorsomhelst, når vel at mærke pengepungen tillod det. De fornemme strøg i den indre by var højst fashionable. Håndværkere med farlige fag som smede og bagere, eller ildelugtende som slagtere og garvere, blev af indlysende grunde holdt på tre skridts afstand. Derimod ville ingen indvende noget mod, at respektable og velstående handlende eller håndværkere som f.eks. engroskøbmænd og guldsmede bosatte sig blandt bedre folks børn. Holmens faste stok havde sit eget kvarter, mens fattigfolk – hvad enten de var småhandlende og småhåndværkere (f.eks. lappesko-magere) eller syersker og daglejere – måtte lade sig nøje med mere ydmyge gader eller med periferien, der også gav husly for værtshuse og – trods alle forbud – verdens ældste erhverv.

Herudover forbliver Kirsten Lindbergs København imidlertid en museumsby, der bortset fra de personer, der omtales i forbifarten, i alt for beskedent omfang får socialt liv. Det byhistoriske led i værkets titel nedtones i beklagelig grad. Konklusionen kan da drages med ganske få ord: Kirsten Lindberg har le-

veret et fornemt råmateriale, som fremtidens forskning trygt kan græsse på, men hun efterlader en livløs modelby.

1. F.V. Mansa i *Historisk Tidsskrift*, I, 1840, s. 385; F.V. Mansa, *Bidrag til Folkesygdommens og Sundhedspleiens Historie i Danmark*, København 1873, s. 155.
2. Peder Olsen i *Scriptores rerum Danicarum*, I, København 1772, s. 195; Roskilde-årbogen i H.F. Rørdam (udg.), *Monumenta historiae Danicae*, I, København 1873, s. 318f.; Arild Huitfeldt, *Danmærcis rigis kronicke*, II, København 1652, s. 960, 986.
3. Til småtingsafdelingen hører, at Inger Dübecks disputats ikke hedder *København og konkurrence*, men *Købekoner og konkurrence* (III, s. 331), at H.Fr. Rørdam forsynes med en dobbeltgænger ved navn Holger (III, s. 342), og at latinske citater tages direkte fra teksterne uden småligt hensyn til kasus (f.eks. I, s. 29, 35 osv.). Værre er, at vigtig litteratur som M. Mackeprangs og P. Munchs 'købstadsstyrelser' (begge fra år 1900), Carl Christiansens *Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger, 1660-1700* (1941) og de relevante bind af *Dansk socialhistorie* glimrer ved deres fravær.
4. Th.A. Müller i *Dansk biografisk leksikon*, 2. udg., X, København 1956, s. 351f., 359.
5. Michael North (Hg.), *Kredit im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa*, Köln-Wien 1991, s. 181-192.
6. Rigsarkivet, Rentekammeret 14.4; Div. t. kontorefterretning og oplysning V: Befolkningsstatistik.
7. M. Mackeprang i *Historisk Tidsskrift*, 7. rk. III, 1900-02, s. 188f., jf. s. 158. Beløbet svarer til 3,9% af den samlede byskat.
8. William Christensen, *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, København 1903, s. 602-604.
9. *Danske Magazin*, 4. rk. II, 1873, s. 144, 146f., 151 og 167; jf. William Christensen, *anf. arb.*, s. 333f.
10. *Dansk socialhistorie*, 3. København 1980, s. 69f.
11. Jf. Knud J.V. Jespersen o.a., *Odense bys*

- historie*, II, Odense 1984, s. 224-244, 406-411, 424-426.
12. *Historisk Tidsskrift*, 12. rk. IV, 1969-70, s. 239-241; *Odense bys historie*, II, s. 274, 426-441.
13. J. de Vries, *European Urbanization, 1500-1800*, London 1984, passim.
14. Th. Geiger, *Den danske intelligens fra reformationen til nutiden*, (Acta Jutlandica XXI:L), Århus og København 1949, s. 60f., 95, 100-104.
15. Jf. f.eks. Anne Riising, »Gudsfrygt og oplysning«, *Odense bys historie*, IV, Odense 1981.

Godsets verden

Af Michael Bregnsbo

Palle Ove Christiansen: *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*. (Scandinavian University Press, 1996). 596 s., 625 kr.

Afhandlingen *A manorial world*, forfattet af Palle Ove Christiansen, lektor ved Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet, blev i maj 1996 forsvaret for den filosofiske doktorgrad på Københavns Universitet. Den er resultatet af mange års omfattende studier. Undersøgelsens genstand er godset Giesegård med det tilhørende gods Juellund mellem Ringsted og Køge, men der er ikke tale om en traditionel godsmonografi endsige almindelig socialhistorie. Tilgangsvinklen for afhandlingen er forholdet mellem godsledelsen og den arbejdskraft, som godset gennem perioden 1750-1980 har anvendt til driften af hovedgårdsjorden. Dette forhold har været forskelligt til forskellige tider; arbejdskraften har igennem tiden bestået af hoverigørende gårdmænd, hoverigørende husmænd, husmænd, der ved siden af deres eget landbrug måtte arbejde for godset samt landarbejdere, for hvem arbejdet på hovedgårdsjordene var fuldtids arbejde. Og betingelserne, hvorunder dette ar-

bejde foregik, har også ændret sig i løbet af det lange tidsrum 1750-1980.

Udgangspunktet er forfatterens feltstudier (ikke mindst interviews) på Giesegård-egnen i 1973/74, der – som der vil blive redegjort for om lidt – bragte en række forhold vedrørende befolkningens forskelligartede adfærd, normer og holdninger for dagen, som ikke kunne forklares uden i det lange historiske perspektiv. Tilmed har forfatteren i en periode haft job som karl for bedre at kunne forstå landbefolkningen og dens måde at tænke og reagere på. Disse feltstudier er kombineret med omfattende arkivstudier, først og fremmest af Giesegård godsarkiv på slottet selv og på det sjællandske landsarkiv, og derudover af en række centrale og lokale, statslige og private arkiver. Det er altså en undersøgelse, hvor der bliver gået tilbage i tiden fra et nutidigt udgangspunkt.

Bogen består af en introduktion samt af fire hoveddele.

I introduktionen gøres rede for de teoretiske udgangspunkter og for, hvordan undersøgelsen har udviklet sig i de 20 år, den har stået på. Her står begreberne bestandighed og forandring i fokus, og pointen er – som der står på bogens omslag – at »permanence and